

O'QUVCHILAR ORASIDA SUITSIDAL HOLATLAR NAMOYON BO'LISHINING SABABLARI VA YECHIMLARI

Yaqubova Qamarjon Saparboyevna

*Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani 13-sonli umumta'lim maktabi amaliyotchi
psixologi*

Jumaniyozova Rahima Qurbonboyevna

*Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani 9-sonli umumta'lim maktabi amaliyotchi
psixologi*

Annotatsiya: Ma'lumki, insonning xulq-atvori polimotivlashtirilgan bo'ladi. Shuning uchun, suisidal xulqatvor odatda bir vaqtdayoq bitta emas, bir nechta harakatlanayotgan va o'zaro harakatlanish motivlari bilan sharhlanadi. Dolzarb ehtiyojlar frustratsiyasi bir necha holatda autodestruktiv xulq-atvorni belgilaydi. O'z joniga qasd qilish, o'zini hayotdan ongli mahrum etish sifatida, fikr yuritganda, faqatgina suisidning tashqi ijtimoiy sabablarini emas, balki nizolar shaklida namoyon bo'ladigan ichki shaxs motivlarini ham ko'rib chiqish zarurdir. Bunday yondashuv natijasida, suisidal xulq-atvorning sabablari sifatida ko'p omillar kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: suisidal xulq-atvor, informatsion axborot texnologiyalari, ehtiyotsizlik, baxtsiz hodisa, xulq-atvor mexanizmlari, biologik konsepsiya, psixologik konsepsiya, autodestruktiv harakat.

KIRISH

Bugun shaxs psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini, o'z iqtidorini bilish, har qanday yosh davrida ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni ob'ektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammolarini ilgari surmoqda.

Harbiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan sohalarda xizmat olib borayotgan shaxslar uchun psixologik bilimlarni egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga sabab, keyingi 10 yillarda harbiy sohalarda ham suisidal muammolar ko'payib borayotganligi buning asosiy sababi bo'lib kelmoqda. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotiga ko'ra o'lim sabablariga ko'ra suitsid yurak qon tomir, onkologik va travmatizmdan keyin 4-o'rinni egallashi tashvishli holatdir. Har yili dunyo aholisining millionga yaqin kishisi o'z joniga qasd qiladi. Natijada bularning 80% o'lim bilan yakunlanadi.

Ijtimoiy psixologiyada suitsid va uning sabablari, uning oldini olish choralari hamon muammoligicha qolmoqda. Uni atroflicha o'rganish, ayniqsa, suitsid

sabablarini tahlil qilish va uni kamaytirish bugungi kunda zamonaviy psixologiyani dolzarbligi va ahamiyatli mavzularidan biri bo'lib qolmoqda.

Suitsid holatlarini qayd qilib boruvchi dunyodagi eng katta institut Shvesiyada joylashgan bo'lib, uning hisob-kitoblariga ko'ra Markaziy Yevropa davlatlari bu borada peshqadam ekanligini ta'kidlashmoqda.

Hozirgacha o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra shaxs suitsid haqidagi o'z rejalarini topishga «kalitlar» va ogohlantirishlar beradi. O'z joniga qasd qilishni o'ylaganlarning 10 tadan 8 tasi atrofdagilarga bu haqda doimo bildirishga harakat qilib borishgan.

O'zini o'ldirmoqchi bo'lganlarning ko'pchiligi o'z harakatlarini avvaldan o'ylab chiqishadi. Ular ko'pincha o'zlarini o'ldirishdan oldin o'z niyatlarini atrofdagilarga bildirishadi.

Suitsidlarning asosiy foizi kuchli depressiv holatda sodir etiladi. Depressiv holatda bo'lgan insonlar vaziyatni nazorat qilish va ushlab turish maqsadida spirtli ichimliklardan yoki bo'lmasa turli narkotik moddalardan foydalanishadi. Ushbu vositalar shaxsda voqelikni buzib idrok etishga olib keladi.

Umuman, suitsidal xulq shakllanishini o'rganish muammosi ko'p tarmoqli va keng ko'lamli ekanligi bilan ajralib tursada, mazkur muammo bo'yicha talaygina ilmiy tadqiqotlar olib borilganligini alohida ta'kidlash mumkin. Aytish joizki, ko'pgina tadqiqotlarda odatda tadqiqot ob'ektini xotirasini yo'qotish natijasida o'z joniga qasd qilishga uringanlar va psixonevrologik dispanserlar ro'yxatida turgan shaxslar tashkil etgan. Suitsidientlarning qolgan guruhlarida esa, ayniqsa o'z joniga qasd qilganlar, ilmiy tadqiqot nazaridan chetda qolib ketmoqda. Shu bois suitsidal xavfning shaxs omillarini aniqlash muammosini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Suitsid yoxud o'z joniga qasd qilish asrlar davomida jiddiy ijtimoiy muammo bo'lib kelgan. XX asr boshida A.F. Koni ta'kidlagandek, ".....o'z joniga qasd qilish yakka hodisa bo'la olmay, balki yaxlit ijtimoiy hodisaga aylanib qolib, ushbu vaziyatni chuqur o'rganish va unga qarshi samarali kurash olib borishni talab qilmoqda"

O'z joniga qasd qilish muammosi (suitsid) autoagressiyaning so'nggi namoyishi sifatida jamiyat rivojlanishining tarixi davomida mavjud bo'lgan. Ammo hozirgi vaqtgacha suitsidal xulq-atvorning tabiatini izohlab beruvchi birorta yaxlit nazariya yaratilmagan. Suitsid fenomenini izohlab beruvchi va sabablarni izohlovchi turli qarashlar mavjud. Ko'pgina nazariy konsepsiyalar o'rtasida asosiy farqlarni ajratib olish mumkin: biologik, psixopatologik, psixologik va ijtimoiy.

Biologik konsepsiya doirasida suitsidal xulq-atvor shakllanishining genetik, fiziologik va boshqa organizmlar hayot faoliyati parametrlari ning asosiy prediktorlari sifatida ko'rib chiqiladi.

Ushbu yo'nalish namoyondalarining hisoblashicha, ba'zi bir shaxslar biologik yoki psixik buzilishlar natijasida suitsidga alohida moyilligi bor.

Bir qator mualliflar fikricha, autodestruktiv xulq-atvor shakllanishida genetik omilning ahamiyati tasdiqlanganki, bu o'z joniga qasd qiluvchilarning qarindoshlari orasida suitsid ko'proq sodir etilishi bilan kechadi. Biroq, psixodinamik va klinik-psixologik yondashuv namoyondalari fikricha, suitsid sabablarini genetik asoslarda emas, balki yaqin insonini o'z joniga qasd qilish faktining psixogenetik ta'sirida, uning qarindoshlar xulq-atvoriga modellashtirilgan ta'sir o'tkazayotganligida deb qaraladi [6]. Rossiya suitsidologiya maktabi namoyandalari A.G. Ambrumova va L.I. Postovalova fikricha, autodestruktiv xulq-atvorning sabablarini, eng avvalo, bir necha avlodda suitsidal xulq-atvor takrorlanishining ijtimoiy va psixologik sabablaridan qidirish lozim. Suitsidal xulq-atvorni o'rganishning biologik yondashuvidagi psixopatologik konsepsiya alohida e'tiborga loyiq, uning asosida o'z joniga qasd qilganlarning hammasi psixik kasalliklarga chalingan shaxslar, degan fikr mavjud. XIX asrning ikkinchi yarmida, inson faqatgina jinnilik holatida o'z joniga qasd qilishi mumkin, degan fikr hukm surar edi. Fransuz psixiatri Eskirol shu borada, psixik kasallik va o'z joniga qasd qilish o'rtasida aniq aloqadorlik borligi haqidagi fikrni ilgari surgan. Ushbu konsepsiya tarafdorlari qatorida taniqli rus psixiatrlari N.P. Bruxanskiy, L.A. Prozorov, I.M. Gvozdev va boshqalar nomini qayd etish lozim.

O'z joniga qasd qilishning moddiy asosini topishga yo'naltirilgan tadqiqotlar 19-asr davomida va 20-asr boshida olib borilgan. Ammo sanoqsiz anatomik yorish natijalari ham suitsidal xulq-atvor, anatomo- fiziologik ma'lumotlar va psixik kasallik mavjudligi o'rtasida aloqa borligini aniqlashga imkon bera olmadi. Shu borada, 20-asr boshida rus suitsidologi G.Gordon o'zining "Zamonaviy o'z joniga qasd qilish" (1912) asarida ruhiy kasallik va o'z joniga qasd qilish o'rtasida bevosita aloqa yo'qligi haqida yozmoqda. Muallif fikrlarining asosi sifatida 371 nafar o'z joniga qasd qilgan insonlarning tanasini yorib ko'rgan, natijada faqatgina 7.6 % foizida ruhiy kasallik alomatlari kuzatilgan va venalik vrach A. Bronza tadqiqotiga tayangan [8]. Ammo, psixik kasallar orasida o'z joniga qasd qilishning yuqori darajasini inobatga olgan holda, ko'pgina psixiatrlar suitsid faktini psixik kasalliklar mavjudligi bilan izohlash tarafdori ekan. O'z joniga qasd qilishni alohida nozologik birlik sifatida ajratish uchun urinishlar bo'lgan, suitsidomaniyani davolash uchun turli fizioterapevtik va medikamentoz usullar taklif qilingan.

Amaliyotda kuzatilganidek, ko'pgina psixik kasallarda suitsid depressiya, paranoid va gallyusinatorparanoid holatlarda uchraydi.

Suitsidning yuqori foizi narkomaniya va alkogolizmga chalingan, shaxsiy nosozliklari mavjud bo'lgan kishilarda uchraydi. Masalan, Buyuk Britaniyada o'tkazilgan tadqiqotlarda, 100 ta o'rganib chiqilgan suitsidentlar kasallik tarixidan 93 nafar suitsident psixik kasal deb tan olingan, (shaxsdagi noxush holatlar ular hayotining o'z joniga qasd qilish bilan tugagan, 50% alkogoliklarda va taxminan 20% depressiv kasallarda kuzatilgan).

Biroq, oxirgi yillarda suitsidal xulq-atvor mexanizmlarining aniqlanganligi haqidagi fakti inobatga olmoq lozim. Shu yo‘nalishda, Dj. Mann, M. Asberg, U. Bekker, G.L. Braun va boshqalar asarlarida suitsidal xulqatvor va depressiyaning bioximik korrelyatlari aniqlangan. Ta’kidlash joizki, suitsidal xulq-atvorning biologik prediktorlari psixologik materiallarda topilgan. Yuqorida ta’kidlanganidek, mualliflarning katta qismi, suitsidal xatti-harakatlarni psixik kasallar bilan birga, mutlaqo sog‘lom shaxslar ham sodir etishi mumkin degan qarashni ilgari surgan. Shuning uchun, suitsidni faqatgina to‘g‘ridan-to‘g‘ri psixik patologiya natijasi deb emas, balki psixopatologik simptomlar va individum ijtimoiyligining asosini tashkil etadigan, uning genezisida atrof-muhit ta’siri va shaxs ijtimoiy-psixologik tuzilishining o‘zaro bog‘liqligi katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘p omilli hodisa sifatida ko‘rib chiqish lozim.

Psixologik konsepsiya, shaxsning suitsidal tendensiyalarining shakllanishida psixologik omil yetakchi o‘rin egallashi haqida qarashlar aks ettirilgan. Suitsid fenomenini izohlashga psixologik yondashuv shakllanishining asoschisi Z. Freyd hisoblanadi. Z. Freyd fikricha, suitsidni insonda ikkita asosiy intilish mavjudligi (hayot instinkti va o‘lim instinkti) haqida tushunchalari asosida tahlil qilish zarur va libido vazifasi, vayron etuvchi instinktni ro‘yobga chiqarib, atrof-muhit ob’ektlariga yo‘naltirib zararsizlantirishdan iborat. Ya’ni, “...o‘z o‘zimizni yo‘q qilishimiz uchun qandaydir narsa yoki insonni qirib tashlash kerakdek tuyiladi...”

Shunday ekan, o‘limga instinktiv intilish odamlarga nisbatan agressiv munosabatda namoyon bo‘ladi. Freyd fikricha, suitsid va o‘ldirish o‘lim instinktining barbod etuvchi ta’sirining namoyishi. Freyd taxminicha, o‘lim instinkti seksual energiya bilan birlashganda yoki insonning o‘ziga yoki atrofdagi ob’ektlarga qarshi yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin. O‘ldirish – boshqalarga yo‘naltirilgan agressiya, suitsid esa – o‘z-o‘ziga yo‘naltirilgan agressiya. Olimning ta’kidlashicha, suitsidni oqlab bo‘lmaydi, chunki u teskarisiga ag‘dargan o‘ldirishdir.

Karl Gustav Yung o‘z joniga qasd qilish masalasiga oid qarashlarida insonda ruhiy qayta tug‘ilish intilishi mavjud bo‘lib, u to‘g‘ridan-to‘g‘ri ruh ko‘chishidan qayta tug‘ilishigacha turli shakllarni qabul qiladigan, jamoaviy ongsiz arxetip bilan bog‘liqligiga ishora qilgan. Ushbu ruhiy qayta tug‘ilishga intilish – suitsidning tarkibiy motivatsiyalaridan biri bo‘lishi mumkin.

Psixologiyada psixodinamik yo‘nalish va egopsixologiya namoyandasi Karen Xorni tomonidan taxmin qilinishicha, bazis tashvish natijasida nevrotik janjal paydo bo‘lishining sababi atrof-muhitdagi insonlar bilan o‘zaro munosabatlarning buzilishi bo‘ladi. Bundan tashqari, olimning fikricha, og‘ir hayotiy vaziyatlarda odamlar yolg‘izlik, nochorlik, qaramlik, dushmanlik his qilishi mumkin, bu esa suitsidal xulq-atvorning rivojlanishi uchun asos bo‘lishi mumkin. Suitsid bolalik qaramligi natijasida paydo bo‘lishi ham mumkin, chuqur ildiz solgan norasolik hissiyotlari yoki Xorni aytib

o'tgan, insonning o'zida o'z haqida mavjud bo'lgan "ideallashtirilgan qiyofa" borligi. O'z joniga qasd qilish "suitsid ijro etish" bo'lishi ham mumkin, insonda jamiyat me'yorlariga noloyiqlik hissi paydo bo'lishi natijasida. Karen Xorni to'g'ridan-to'g'ri himoyalanih va o'z xohishiga yetish vositasi shaklida mazoxistik funksiyalarni aniqlab, zamonaviy autoagressiv motivatsiya asosini keltiradi. Birinchi holatda mazoxist nochorlik va o'zini azoblash yordamida raqobat va aybdorlikdan qochadi, ikkinchi holatda - o'z xohishiga yetadi (muhabbatga, yordamga, nazorat qilishda, boshqalarni ayblashda).

Xorni qarashlariga muvofiq, suitsid shaxs ichki xarakteristikallari va atrof-muhit omillarining qo'shilishi natijasidir.

Amerikalik psixanalitik G.S. Salliven psixologiyada shaxslararo muloqot nazariyasini ishlab chiqqan. G. Sallivenning ta'kidlashicha, shaxslararo janjallar insonni uzoq vaqt davomida "Men yomon" degan qiyofada yashashga majbur etadi, va bu holda inson "Men yomon" qiyofasini "Men yaxshi" ga o'tkazishga xohish paydo qiladi, shunday qilib suitsid sodir qiladi.

XULOSA.

Shunday qilib, ijtimoiy konsepsiyaning kelib chiqish asosida suitsidal xulq-atvorda ijtimoiy integratsiya pasayishi va mustahkam emasligi yotadi, o'z joniga qasd qilish esa hamma holatlarda individni ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan tushunish mumkin, bu vaziyatda ijtimoiy omillar yetakchi ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, keltirilgan nazariyaning katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramasdan suitsidal tendensiyalar rivojlanishi ba'zi bir xususiyatlarini anglash, ijtimoiy va jamoa omillarini o'rganish - bular muammoni o'rganishning faqat bir tomoni. Alohida insonning suitsidal harakatini tushunish uchun shaxs va ijtimoiy madaniy omillarni o'rganish zarur.

Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo'lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsuli hamdir. Olimlar fikriga ko'ra suitsidni yuzaga keltiruvchi va sabablarni shaxsning ruhiy va individual – psixologik xususiyatlaridan tortib, to jamiyatdan, undagi ijtimoiy muhitdan izlash kerakdir. Ya'ni o'z joniga qasd qilish ijtimoiy hodisa bo'lib, suitsid ko'lami ijtimoiy tizimning «noinsoniy» strukturasi bilan bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Психология бессознательного. - СПб., 2002. С. 340 — 378
2. Фрейд З. Мы и смерть // Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. С. 5-42.; Freud S. Mourning and melancholia // Hogarth Press, London – 1957

3. Menninger K. Man Against Himself. A Harvest / HB J Book, Harcourt Brace Jovanovic Publishers. - San Diego, New York, London, 1985
4. Юнг КГ. Душа и миф: шесть архетипов. - Киев, 1996. – 384 с.; Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. — М.: Наука, 1996.-200 с
5. Хорни К. Наши внутренние конфликты; Невроз и развитие личности // Хорни К. Собр. соч. в 3 т. - М.: Смысл, 1997

